

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Van de toren van Bavel tot de Weesperpoort

Gabriëls, A.J.C.M.

published in

Napoleons nalatenschap
2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

Unspecified

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Gabriëls, A. J. C. M. (2020). Van de toren van Bavel tot de Weesperpoort: De optische telegraaf van Chappe in de Hollandse departementen, 1811-1813. In L. Jensen (editor), *Napoleons nalatenschap: Sporen in de Nederlandse samenleving* (blz. 58-70, 240-241). De Bezige Bij.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

Napoleons nalatenschap
Sporen in de Nederlandse samenleving

Onder redactie van Lotte Jensen

2020
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

4

Van de toren van Bavel tot de Weesperpoort

*De optische telegraaf van Chappe in de
Hollandse departementen, 1811-1813*

JOS GABRIËLS

Onder de menigvuldige kunstgrepen, waarvan de dwingelandij, gedurende de jaren der overheersching, zich, ook in ons vaderland, tot verschillende einden bediende, trok vooral de invoering der Telegraaf de algemeene opmerking tot zich.

(J.B. Christemeijer)¹

Vijf jaar na het vertrek van de Fransen herinnerde de jonge Amsterdamse kantoorbediende Jan Bastijaan Christemeijer het zich nog levendig: hoe het geheimzinnige toestel dat door de bezetter op de Weesperpoort was geplaatst steeds weer de aandacht van voorbijgangers trok wanneer het in beweging werd gezet. 'Met greetige oogen, waarin eene bevreesde nieuwsgierigheid te lezen is, slaat de oplettende waarnemer elke manoeuvre der machine gade', noteerde hij in 1818:

Maar geen uit den gapenden kring is een ingewijde; geen ontcijfert de geheimzinnige bewegingen, de zijdelingsche wendingen, de rigtingen links en regts, der Telegraaf, die voor de meesten der toeschouwers even zoo raadselachtig, zoo onverklaarbaar zijn, als de Hieroglyphen der oude Egyptenaren, of het teekenschrift der Chinezen.²

Het ophef veroorzakende apparaat op de Amsterdamse stadspoort was een semafoor of optische telegraaf. Hiermee werden berichten

in de vorm van visuele signalen etappegewijs, van de ene hooggelegen post naar de volgende, in betrekkelijk korte tijd over grote afstand doorgeseind. Dit communicatiemiddel vond zijn oorsprong in Frankrijk, waar tijdens de revolutie de eerste verbindingen werden aangelegd. Deze beperkten zich tot het binnenland, in tegenstelling tot de lijnen waartoe Napoleon opdracht gaf. Hij gebruikte de *télégraphie aérien* vooral om het berichtenverkeer met de bij Frankrijk ingelijfde gebieden te bespoedigen. Aldus kwam er, na de annexatie van de Hollandse departementen, in 1811 ook een semafoorlijn van Parijs naar Amsterdam. De opstand tegen het keizerlijke bewind maakte hieraan al in 1813 een einde. De optische telegraaf verdween weliswaar uit het straatbeeld, maar liet zijn sporen na in archieven en musea. Zoals eerder in andere landen ontstond in de afgelopen twee decennia ook in Nederland een groeiende belangstelling voor dit opmerkelijke communicatiemiddel als een wellicht niet vergeten, maar zeker veronachtzaamd aspect van Napoleons bewind.

De ‘verre-schrijver’

De bedenker van dit seinstelsel was Claude Chappe. Nadat deze Franse geestelijke door de revolutie zijn positie was kwijtgeraakt, moest hij op zoek naar een nieuwe bron van inkomen. Van jongs af geïnteresseerd in mechanica begon hij samen met zijn vier broers te experimenteren met een systeem om berichten te verzenden door middel van op regelmatige afstanden geplaatste semaforen. De oorlogssituatie waarin Frankrijk in 1792 was beland, begunstigde Chappes verzoek aan de volksvertegenwoordiging om zijn plannen financieel en materieel te ondersteunen. Het succes van een eerste demonstratie voor enkele afgevaardigden leidde tot het besluit een lijn van Parijs naar Rijsel aan te leggen om de communicatie met het oorlogstoneel in de Zuidelijke Nederlanden te bespoedigen. In augustus 1794 kwam deze *ligne du Nord* gereed. Door middel van wat inmiddels de *télé-graphe* oftewel ‘verre-schrijver’ was gaan heten, kon de afstand van 220 kilometer voortaan langs zestien seinposten in minder dan één uur worden over-

brugd.³ Koeriers te paard zouden hier twintig uur over hebben gedaan.

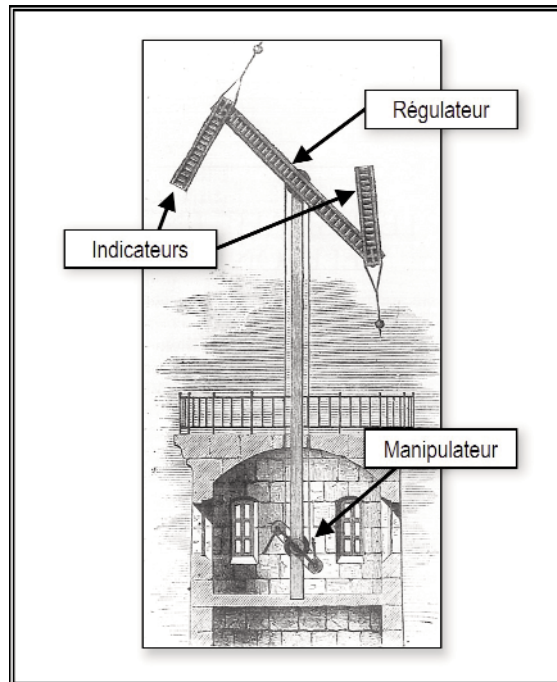
Ondanks dit succes verhinderde de povere staat van de overheidsfinanciën hierna de aanleg van nieuwe telegraaflijnen. Pas in maart 1798 kwam er een aftakking vanaf Rijsel naar de kust bij Duinkerken, en twee maanden later voltooiden men de *ligne de l'Est* van Parijs via Metz naar Straatsburg. In hetzelfde jaar werd tevens de *ligne de Bretagne* aangelegd van de hoofdstad via Saint-Malo naar de marinehaven Brest. Door politieke en financiële problemen bleef het hier voorlopig bij.

196 tekens

Het telegraafstoestel van Chappe bestond uit een rechtopstaande mast van zevenenhalve meter, waarop bovenaan een houten balk van ruim viereenhalve meter (*régulateur*) was bevestigd, die om een as kon draaien. Aan weerszijden hiervan zaten kortere houten zijvleugels van elk twee meter (*indicateurs*), die vanuit één van hun uiteinden ten opzichte van de hoofdbalk konden bewegen. Beide waren voorzien van een contragewicht. De balkvormige hoofdbalk en de zijarmen waren in feite raamwerken opgevuld met schuin geplaatste houten dwarslatjes, waartussen de wind vrije doorgang had. De drie onderdelen waren hierdoor licht, wat ze gemakkelijk beweegbaar en stormbestendig maakte. Aan de onderzijde van de mast bevond zich het mechanisme om de seinen te vormen (*manipulateur*). Twee hendels verbonden met kabels en katrollen konden de hoofdbalk en de zijarmen in de gewenste seinstanden zetten. Elk van de in totaal 196 standen had een eigen betekenis. Van deze tekens werd de helft gebruikt voor het algemene berichtenverkeer; de andere helft was gereserveerd voor bedieningsmededelingen.⁴

Met het telegraafstoestel konden twee à drie signalen per minuut worden verzonden, zodat het er in de praktijk op neerkwam dat het teken voor teken versturen of doorsturen van een volledig bericht per seinstation zo'n tien minuten vergde. Wanneer de weersomstandigheden meezaten, kon een uit honderd tekens bestaande

De werking van een telegraaftoestel van Chappe.

mededeling in vijf kwartier vanuit Parijs langs 52 stations naar het vierhonderd kilometer oostelijker gelegen Straatsburg worden gesoend.⁵ Om de snelheid te vergroten, kwamen de signalen niet overeen met de letters van het alfabet, maar stonden deze gelijk aan woorden en standaardzinsdelen en standaarduitdrukkingen. De berichten waren merendeels van militaire aard en werden daarom veiligheidshalve gecodeerd verzonden. De inhoud was slechts bekend op het begin- en eindstation. Alleen de daar en op belangrijke tussenposten residerende *directeurs* beschikten over de codeboeken (*vocabulaires*), waarmee de berichten respectievelijk werden versleuteld en ontcijferd.⁶

Stations en stationnaires

De telegraaftoestellen moesten zo hoog mogelijk in het landschap worden opgesteld, zodat deze niet door bomen of huizen aan het

zicht werden onttrokken. Bij voorkeur kregen ze een plaats boven op bestaande gebouwen, zoals kerktorens, maar in dunbevolkte gebieden zat er meestal niets anders op dan speciale seintorens te bouwen. De eenvoudige vorm en de draaiende beweging van de onderdelen kwamen de zichtbaarheid van de semaforen ten goede, die verder werd vergroot door de hoofdbalk en de zijarmen te teren of gitzwart te verven. Uiteraard mochten de seinstations niet te ver uit elkaar liggen. Om waarneming met een sterke verrekijker mogelijk te maken werd een afstand van maximaal vijftien kilometer aangehouden. In streken met veel mist, zoals riviergebieden, bevonden de posten zich echter dicht bij elkaar. Slecht weer bemlemmerde een snelle berichtgeving. 's Nachts lag het telegraafverkeer stil.⁷

De stations werden in ploegendienst bemand door zogeheten *stationnaires* of telegrafisten.⁸ Aanvankelijk waren er twee gelijktijdig werkzaam op een post, maar bezuiniging bracht hierin in 1809 verandering. Toen kwam er een systeem waarbij één telegrafist na een halve dagdienst door een volgende werd afgelost. Het was een zwaar bestaan. In de kleine bedieningsruimte liep de stationnaire voortdurend heen en weer tussen de twee tegenover elkaar geplaatste verrekijkers om te zien of er een nieuw bericht van het buurtstation kwam. Ieder door hem gestuurd sein moest hij noteren in een logboek. De telegrafisten moesten het gehele jaar, zonder één dag verlof, aanwezig zijn: de eerste diende vanaf zonsopgang tot het middaguur, waarna de tweede hem afloste tot zonsondergang. Voor noodgevallen waren er plaatsvervangers (*surnuméraires*) aangewezen, die de uitvallers overigens zelf moesten betalen.⁹

Napoleons netwerk

Toen Napoleon eind 1799 aan de macht kwam, besloot hij niet meteen tot uitbreiding van het telegraafnetwerk. Aanvankelijk vond hij het te duur, maar ook toen de toestand van de staatsfinanciën verbeterde, toonde hij weinig enthousiasme voor nieuwe binnenlandse lijnen. Weliswaar kwam er in 1803 een aftakking van

Rijsel naar Boulogne, en werd tussen 1803 en 1805 de ligne du Midi aangelegd, die van Parijs via Dijon naar Lyon liep. Opmerkelijk genoeg kwam er, ondanks voorstellen daartoe, tijdens zijn bewind noch een telegraafverbinding naar Marseille en de marinehaven Toulon, noch een lijn via Rochefort en Bordeaux naar Bayonne.¹⁰ Kennelijk achtte hij de estafettedienst met koeriers te paard hier voldoende.

Liever gaf Napoleon voorrang aan verbindingen met de bij Frankrijk ingelijfde departementen. Zo werd in mei 1803 de ligne du Nord van Rijsel doorgetrokken naar Brussel, waaraan zeven jaar later de verbinding met Antwerpen werd toegevoegd. De ligne du Midi werd in 1807 eerst van Lyon uitgebreid naar Turijn en het jaar daarop naar Milaan, de hoofdstad van de satellietstaat Italië. In 1810 werd deze lijn zelfs via Mantua doorgetrokken naar Venetië. In 1813 kwam er een aftakking van de ligne de l'Est vanaf Metz naar Mainz, de voor Frankrijk belangrijke vestingstad op de linker Rijnsoever.

Tijdens Napoleons bewind waren de aanleg en het beheer van de telegraaflijnen geheel in handen van de familie Chappe. Na de zelfmoord van geestelijk vader Claude in 1805 zetten zijn vier broers de onderneming voort. Deze ressorteerde onder de afdeling Publieke Werken (*Direction générale Ponts et Chaussées*) van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Zoals nagenoeg alles in napoleontisch Frankrijk was ook de door de Chappes geleide dienst op militaire leest geschoeid. De telegraaflijnen waren verdeeld in rayons die onder toezicht stonden van directeurs. Dezen zetelden in de hoofdstations, waar zij de berichten codeerden en decodeerden. Direct onder hen stonden de *inspecteurs* die eens per maand langs de onderhorige seinstations reisden om streng toezicht te houden op personeel en materieel. Tekortschietende stationnaires werden beboet.¹¹

De eerste semaforen

In de Noordelijke Nederlanden kende men al vanaf het einde van de achttiende eeuw een communicatiesysteem met semaforen.

Sinds de Bataafse tijd (1795-1806) bestond er een eenvoudige vorm van kustbeseining, waarbij tussen Den Helder en Vlissingen 42 seinpalen waren geplaatst om scheepsbewegingen – met name die van de Britse vloot – langs de kust te kunnen doorgeven. Onder koning Lodewijk Napoleon was er van de herfst van 1809 tot begin 1810 sprake van een ‘Correspondentie’, een primitieve semafoorverbinding met een beperkt aantal tekens tussen Amsterdam en respectievelijk Bergen op Zoom en Yerseke. Tevens bestond er een lijn tussen Amsterdam en Het Loo, het favoriete buitenverblijf van de koning.¹²

Voor een derde semafoorverbinding op het huidige Nederlandse grondgebied werd wel gebruikgemaakt van de optische telegraaf van Chappe. Zoals gezegd liet Napoleon vooral verbindingen aanleggen naar de uithoeken van zijn Grand Empire. In dit kader was de ligne du Nord eind 1809 van Brussel doorgetrokken naar Antwerpen. Voor de bescherming van de belangrijke havenstad was Vlissingen van grote betekenis. Uitbreiding van de telegraafverbinding naar deze voorpost aan de Scheldemonde lag daarom voor de hand. In januari 1810 kon de lijn in gebruik worden genomen. In het huidige Zeeuws-Vlaanderen kwamen er seiposten in onder meer Sint Jansteen, Axel, Zuiddorpe, IJzendijke en Groede. Tussen het laatstgenoemde dorpje en Vlissingen is de Schelde ruim vijf kilometer breed, maar mist belemmerde vaak het zicht tussen deze tegenover elkaar gelegen stations. Ook elders op de route verhinderde nevel geregeld een goede waarneming. Dit was echter niet de reden dat de lijn op 1 april 1810 werd ontmanteld. Naar verluidt lag geldgebrek ten grondslag aan dit besluit.¹³

Geld was wel beschikbaar voor verlenging van de ligne du Nord naar het noorden. Nadat koning Lodewijk Napoleon begin juli 1810 afstand van de troon had gedaan, waren de Hollandse departementen ingelijfd bij het Franse Keizerrijk. De nieuwe situatie vereiste een snelle communicatieverbinding tussen het machtscentrum in Parijs en het Franse bestuur ter plaatse. Reeds op 22 augustus gaf Napoleon opdracht de telegraaflijn vanaf Antwerpen door te trekken naar Amsterdam, dat de officiële status van ‘derde hoofdstad van het Keizerrijk’ had gekregen.

Onthoofde kerktorens

Met de uitvoering van dit besluit werd Abraham, de jongste én ijverigste van de gebroeders Chappe, belast. Als hoofd van de buitendienst vertrok hij eind september 1810 naar het noorden om de route van de nieuwe lijn te bepalen en de werkzaamheden aan de in te richten seinstations te starten. Deze activiteiten noteerde hij nauwkeurig in een aantekenboekje dat bewaard is gebleven. Op 3 oktober beklom Chappe in Antwerpen de 123 meter hoge noorder-toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, waarop de semafoor was geplaatst voor de verbinding met Brussel. Vanaf dit standpunt zocht hij met zijn kijker de noordelijke horizon af naar de best waarneembare torenspits. Nadat hij deze had gevonden, reisde hij erheen om te bepalen wat vanaf die locatie de best zichtbare kerktorens in noordelijke richting was. Zo selecteerde hij vanaf Antwerpen vijf plaatsen in de Belgische departementen waar een telegraafstoel kon worden geplaatst.¹⁴

In de Hollandse departementen koos Abraham Chappe veertien plaatsen uit om er een seinstation te vestigen. Volgens hem kwam hiervoor als eerste de kerktoren van het dorpje Bavel, ten oosten van Breda, in aanmerking. Vandaar moest de telegraafverbinding via Dongen en Sprang in noordoostelijke richting naar Heusden lopen. Vanaf dit vestingstadje volgde de lijn een noordwestelijke koers over de armen van de Maas via Veen naar het tien kilometer verder gelegen Slot Loevestein. Vervolgens ging de seinverbinding over de Waal noordwaarts via Leerdam, Hagestein en Houten naar Utrecht, de enige grote stad op de route. Hier koos Chappe de toren van de Jacobikerk om daarop het telegraafstoel te installeren. Vanuit Utrecht trok hij de lijn weer door in noordwestelijke richting over Westbroek, Vreeland en Ouderkerk aan de Amstel naar Amsterdam. In deze stad kwam Chappe op 16 oktober aan. Over de plaats waar hier de eindsemafoor het best kon worden geplaatst, twijfelde hij. De Nieuwe Kerk, naast het Paleis op de Dam, had zijn voorkeur, maar was door de tussenliggende bebouwing slecht zichtbaar. Uiteindelijk koos hij voor de Weesperpoort, die door zijn ligging aan de buitenzijde van de stad wel vrij stond.¹⁵

Met uitzondering van laatstgenoemd bouwwerk en Slot Loeve-

Gezicht op Ouderkerk aan de Amstel door zondagsschilder Hendrik Kruimel (1812). Detail: het telegraafstoestel op de toren van de Amstelkerk.

stein koos Abraham Chappe in alle geselecteerde locaties kerktorens om er seinstations van te maken. Dit vergde steeds een ingrijpende verbouwing. Om te beginnen moest overal de torenspits worden verwijderd om de semafoor te kunnen plaatsen. Direct hieronder werd boven in de toren een vloer en dak aangebracht om de bedieningsruimte van de *stationnaire* te maken. In de muren kwamen, behalve ramen, aan weerszijden sleuven, waarin de verrekijkers werden gemonteerd. Deze kijkers, met een lengte van anderhalve meter, hadden vast zicht op de naastgelegen semafooren. Het vertrek moest een deur hebben, die om veiligheidsreden een stevig slot kreeg. Een luik in het dak gaf toegang tot het seinstoestel voor onderhoud en reparatie. Het onthoofden van de vaak karakteristieke kerktorens en de 'ontheiliging' van het gebedshuis door seculier gebruik wekten ongenoegen bij clerus en gelovigen. Alle religieuze gebouwen waren echter eigendom van de Franse staat, zodat dit niet kon worden voorkomen.¹⁶

Nadat Chappe de route had vastgesteld, reisde hij vanuit Amsterdam in omgekeerde richting terug langs alle geselecteerde steden en dorpen. Vergezeld door een tolk bezocht hij daar plaatselijke timmerlieden, smeden, metselaars en dakdekkers om bij hen de genoemde werkzaamheden aan te besteden. Op 31 oktober was Chappe weer in Antwerpen. Vervolgens reisde hij opnieuw terug om overal te controleren of de bouwactiviteiten goed en op tijd werden uitgevoerd.

Nadat eind 1810 alle kerktorens voor hun nieuwe taak waren aangepast, konden de telegraafstoelen worden geplaatst. Deze werden in een centrale werkplaats in Parijs vervaardigd en in onderdelen, veelal per schip, naar de bestemming vervoerd. Waarschijnlijk zette een speciale Franse montageploeg de apparaten, na controle en eventueel aanpassingen, ter plaatse in elkaar.¹⁷

Ook met het werven van het seinpersoneel belastte Abraham Chappe zich. De meeste telegrafisten waren afkomstig uit de plaats of de omgeving waar de seinpost was gevestigd. Ook op de lijn Antwerpen-Amsterdam namen twee stationnaires ieder slechts een halve dag voor hun rekening, zodat zij dit werk konden combineren met een andere baan. Aangezien de betaling gelijkstond aan de helft van wat een dagloner indertijd verdiende, was dit zelfs noodzakelijk. In Utrecht bijvoorbeeld was de telegrafist tevens hoefsmid, en in Houten bediende een parttime hoornblazer de seinen.¹⁸

Symbolen van de bezetter

In het voorjaar van 1811 was de telegraaflijn gereed voor gebruik. Voortaan kon men, in de woorden van de kantoorklerk Christemeijer,

wanneer de tijding niet al te uitgebreid, de lucht helder was, en tevens de spiegelstukken [stationnaires] zich op hunne posten bevonden, in anderhalf uur tijds te Parijs ... onderrigt zijn van hetgeen te Amsterdam zoo onmiddellijk was voorgevallen.¹⁹

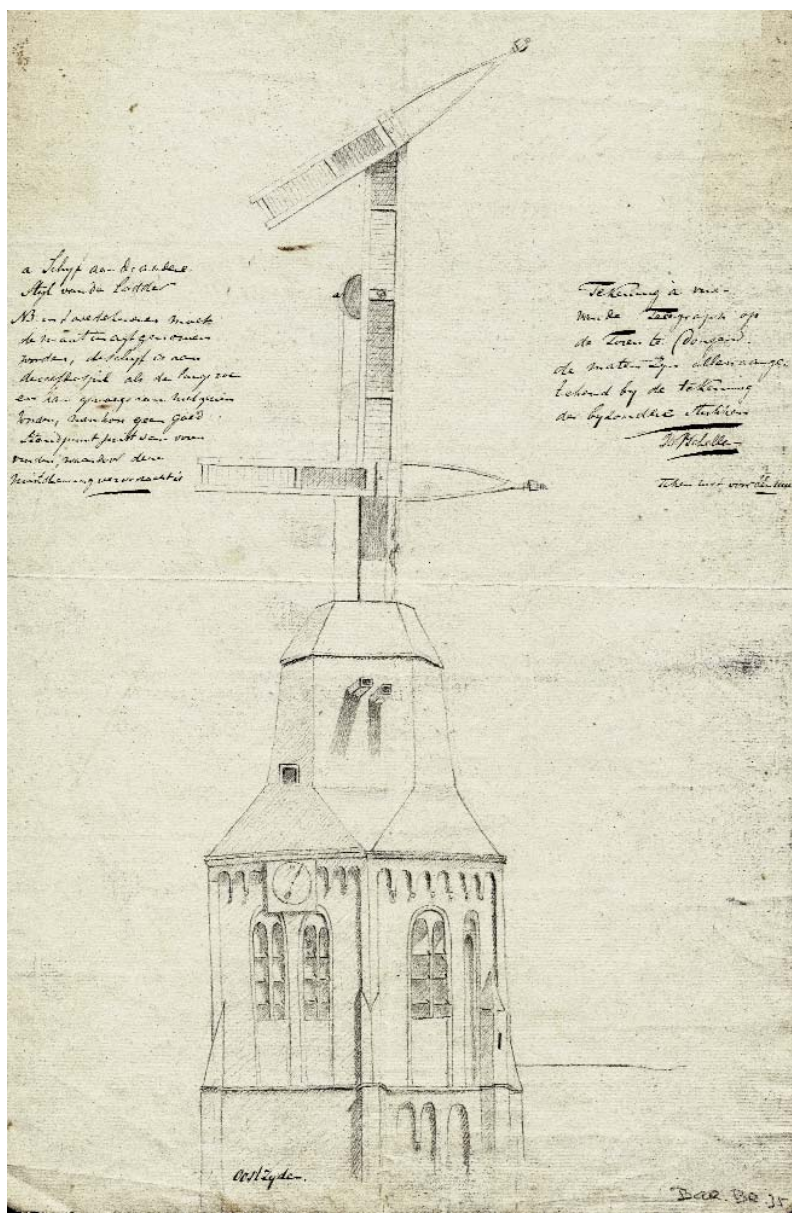
Verrekijker van de seinpost van de optische telegraaf op de Weesperpoort te Amsterdam (1811-1813). Uitgeschoven lengte: 150 cm. Vervaardigd door Rochette père in Parijs.

Het eerst bekende bericht dat op 20 maart vanaf de koepel van het Louvre naar de Weesperpoort werd geseind, was de aankondiging van de geboorte van Napoleons zoon.²⁰ Of er daarna intensief van de verbinding gebruik is gemaakt, wordt betwijfeld. Dit veranderde toen de keizerlijke troepen, na de desastreuze Russische veldtocht, vanaf de herfst van 1813 door de geallieerde legers langzaam maar zeker naar Frankrijk werden teruggedrongen. Het nieuws over Napoleons nederlagen leidde in de Hollandse departementen in toenemende mate tot onrust en oproer, waarover het Franse bestuur in Amsterdam bezorgde berichten naar Parijs seinde.

De rol die de mysterieus bewegende 'zwarte spinnen' op de kerktorens in het Franse berichtenverkeer speelden, was iedereen duidelijk, en om die reden waren de seintoestellen symbolen van de bezetter geworden. Toen op 15 november 1813 in Amsterdam een door orangisten geregisseerde opstand uitbrak, richtte de volkswoede zich al op de eerste dag tegen de semafoor op de Weesperpoort. Christemeijer zag hoe de menigte daarheen trok onder het geroep: 'Naar de telegraaf, mannen! De telegraaf moet weg, of zij seinen morgen naar Parijs. Dan verraden ze ons nog. Daar moeten we vóór zijn! Komt voort, jelui!' De poort was snel beklommen, maar het slopen van de metershoge semafoor, waarvan onderdelen telkens onder gejuich naar beneden werden gesmeten, kostte veel tijd en inspanning.²¹

Ook in Utrecht werd het telegraafstoestel van de Jacobikerk gehaald. Hier gebeurde dit op last van de Russische kozakkencommandant, twee dagen nadat hij namens de geallieerden de stad in bezit had genomen.²² In de meeste andere plaatsen gingen de auto-

VAN DE TOREN VAN BAVEL TOT DE WEESPERPOORT 69

'Tekening à vue van de Telegraph op de Toren te Dongen', 20 juni 1815.

riteiten er zelf toe over de seinapparaten van de kerktorens te verwijderen en deze veilig op te bergen.²³

Een minuscule, maar onmisbare schakel

Na de machtswisseling van eind 1813 keerde de optische telegraaf niet terug in de Nederlanden.²⁴ Dit in tegenstelling tot Frankrijk, waar het aantal verbindingen na het einde van Napoleons bewind werd uitgebreid en dit systeem tot in de jaren veertig van de negentiende eeuw in gebruik bleef. De télégraphe aérien was hier op vanzelfsprekende wijze deel van het dagelijkse leven, zoals blijkt uit eigentijdse schilderijen en vermeldingen in literaire werken.²⁵ In Nederland maakten, zoals gezegd, de mysterieuze machines op de kerktorens zeker indruk op de toeschouwers. Maar omdat het aantal seinposten beperkt bleef en deze slechts tweeënhalf jaar functioneerden, lieten ze in woord en beeld nauwelijks sporen na.

De afgelopen twee decennia werden de telegrafien aan de vergetelheid ontrukkt. Evenals in Frankrijk en België ontstond in Nederland een groeiende waardering – en bewondering – voor dit eenvoudige en vernuftige communicatiemiddel. In 1997 werd in de bundel *Een tijding met de snelheid des bliksems: de optische telegraaf in de Nederlanden* de bestaande kennis op toegankelijke wijze aan een breed publiek gepresenteerd. Sindsdien hebben vooral lokale historische genootschappen zich ingespannen meer over de napoleontische seintoestellen in hun gemeente aan het licht te brengen. En of het nu Dongen of Houten, Vreeland of Ouderkerk aan de Amstel betreft, in heemkundige tijdschriften en op verenigings-websites klinkt daarbij steeds weer de trots door dat hun stad of dorp ooit een minuscule, maar onmisbare schakel vormde in de informatieketen van de machtige Franse keizer.²⁶

- 11 Laetitia Matilda Hawkins, *Memoirs, anecdotes, facts, and opinions* (Londen 1824), 359.
- 12 Joseph Farington, *The Farington Diary*, Saturday 24th August (1816).
- 13 Geciteerd in Michael P. Costeloe, *William Bullock. Connoisseur and Virtuoso of the Egyptian Hall: Piccadilly to Mexico (1773-1849)* (Bristol 2008), 77.
- 14 'Le Musée du Caillou. Documents concernant la Campagne de 1815'. In: *Bulletin. Société Belge d'études Napoléoniennes* (1952) 4, 35-41.

4 Jos Gabriëls, *Van de toren van Bavel tot de Weesperpoort*

- 1 J.B. Christemeijer, 'Iets, over de telegraaf, de geschiedenis van derzelve uitvinding en verbetering, nevens een beknopt overzicht van derzelve werktuigelijk samenstel'. In: *Vaderlandsche Letter-oefeningen* (1818), 321. Graag dank ik Detlev Frädrich van Heest voor zijn waardevolle op- en aanmerkingen bij een vorige versie van dit artikel.
- 2 Christemeijer, 'Iets, over de telegraaf', 321.
- 3 Vergelijk R. Wilding, *Beschryving van de telegraphen of verreschryvers* (Den Haag ca. 1795).
- 4 E.A.B.J. ten Brink, 'De optische telegraaf van Claude Chappe en zijn toepassing in Nederland tijdens de inlijving'. In: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën* 10 (1957), 343; R. Korving en B. Van der Herten (red.), *Een tijding met de snelheid des bliksems. De optische telegraaf in de Nederlanden (1800-1850)* (Alphen aan den Rijn/Leuven 1997), 16-18; *L'histoire de la télégraphie Chappe: Les techniques du télégraphe Chappe: les mécanismes*. Geraadpleegd via www.telegraphie-chappe.com.
- 5 Korving en Van der Herten (red.), *Tijding*, 19, 55.
- 6 Uitvoeriger over de codering van de berichten: Korving en Van der Herten (red.), *Tijding*, 18-19, 52, 55; *L'histoire de la télégraphie Chappe: Les techniques du télégraphe: le code ou vocabulaire*. Geraadpleegd via www.telegraphie-chappe.com.
- 7 Korving en Van der Herten (red.), *Tijding*, 16, 37-38, 55-56.
- 8 *L'histoire de la télégraphie Chappe: Les hommes du télégraphe: les stationnaires*. Geraadpleegd via www.telegraphie-chappe.com.
- 9 Korving en Van der Herten (red.), *Tijding*, 19, 26, 51-52.
- 10 Korving en Van der Herten (red.), *Tijding*, 27.
- 11 Korving en Van der Herten (red.), *Tijding*, 52; *L'histoire de la télégraphie Chappe: Les hommes du télégraphe: les directeurs, les inspecteurs*. Geraadpleegd via www.telegraphie-chappe.com.
- 12 W. Ringnalda, *De Rijkstelegraaf in Nederland. Hare opkomst en ontwikkeling (1852 - 1 december 1902)* (Amsterdam 1902), 5-7.
- 13 Korving en Van der Herten (red.), *Tijding*, 28-29.
- 14 Korving en Van der Herten (red.), *Tijding*, 38.
- 15 Ten Brink, 'Optische telegraaf', 352. De Weesperpoort werd in 1855 gesloopt.

- 16 Korving en Van der Hertten (red.), *Tijding*, 18, 38, 49.
- 17 Korving en Van der Hertten (red.), *Tijding*, 39-43, 50-51.
- 18 Korving en Van der Hertten (red.), *Tijding*, 43-44, 51-52.
- 19 Christemeijer, 'Iets, over de telegraaf', 328.
- 20 Ten Brink, 'Optische telegraaf', 352-353.
- 21 J.B. Christemeijer, *Merkwaardigheden uit het gebied der menschelijke lotgevallen. De geschiedenis van het strafregt en die des Vaderlands*. Deel II (Amsterdam 1857), 344-345.
- 22 P.J. Vermeulen (ed.), *De stad Utrecht in het jaar 1813. Uit het dagboek van eenen ooggetuige* (Utrecht 1863), 56.
- 23 Onder andere in Dongen en in Ouderkerk aan de Amstel werd het telegraafstelsel pas in 1815 van de kerktoren verwijderd.
- 24 Alleen tijdens de Belgische afscheiding bestond er van 1831 tot 1839 een voor de militaire communicatie gebruikt semafoorsysteem. Dit was ontwikkeld door ingenieur Antoine Lipkens met lijnen vanuit Den Haag via Breda naar Den Bosch en naar Vlissingen. Zie Korving en Van der Hertten (red.), *Tijding*, 75-80.
- 25 Bijvoorbeeld: Stendhal in *Lucien Leuwen* (ca. 1836), Gustave Flaubert in *Par les champs et par les grèves* (1847), Alexandre Dumas in *Le Comte de Monte Cristo* (1844), Heinrich Heine in *Über die französische Bühne*, 'vierter Brief' (1837) en Victor Hugo in *Le Télégraphe. Satire* (1819).
- 26 Bijvoorbeeld: P. van der Schoof, 'De telegraaf van Chappe'. In: *De Wazerweijen. Kwartaal tijdschrift van de heemkundekring Dongen* nr. 107 (maart 2008), 28-32; G.J. Verhage, 'Vreeland, schakelstation voor telecommunicatie in de 18e eeuw'. In: *Vechtkroniek. Uitgave van de Historische Kring Gemeente Loenen* 18 (2003), 14-19; F. Magdelyns, 'De optische Chappe telegraaf op de Houtense kerktoren'. Geraadpleegd via www.oudhouten.nl; J. Blom, 'De Chappe-telegraaf in Ouderkerk. De e-mail van de 18e eeuw'. In: *Speuren en Ontdekken. Historisch Nieuwsblad van Ouder-Amstel* nr. 107 (aug. 2014), 78-80; 'Monumenten Ouder-Amstel: Chappe telegraaf'. Geraadpleegd via: www.historischamstelland.nl/ontdekken/monumenten-ouder-amstel/verdwenen-monumenten/chappe-telegraaf.

5 John Sillevis, *Napoleontische sporen in de wereld van de kunsten*

- 1 S. Schama, *Patriots and Liberators* (New York 1992), 542.
- 2 J.J.Th. Sillevis, 'Romantiek en Realisme'. In: Ronald de Leeuw, John Sillevis, Charles Dumas (red.), *De Haagse School, Hollandse meesters van de 19de eeuw* (Parijs 1983), 38.
- 3 F. Grijzenhout, *Een Koninklijk museum, Lodewijk Napoleon en het Rijksmuseum 1806-1810* (Amsterdam 2000), 40, afb. 40.
- 4 Grijzenhout, *Een Koninklijk museum*, 40; C. Apostool, 'Museum de Hol-